

Миодраг М. ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

СВЕТИ САВА КАО САСТАВЉАЧ И ПРЕВОДИЛАЦ ЗАКОНОПРАВИЛА – СРПСКОГ НОМОКАНОНА*

Својеврстан животни пут и велика дела светога Саве српског предмет су сталних научних истраживања, о чему сведочи богата литература.¹

Сава је најмлађи син Стефана Немање, великог жупана српског (1166–1196). Рођен је 1174. године. На крштењу је добио име Растко. Као петнаестогодишњак од оца је добио на управу Хумску земљу. У 17. години живота отишао је у Свету Гору и постао монах Сава. Узор му је по много чему био свети Сава Освећени, палестински подвижник на прелазу из V у VI век, који је такође у 17. години живота положио монашки завет. На Светој Гори је Сава српски са својим оцем, који се у међувремену повукао са владарског трона и замонашио у Србији добивши име Симеон, подигао 1198. године српски манастир Хиландар. Из Хиландара се, већ као архимандрит од 1204. године², вратио у Србију 1206. године. Тада је и тело свога оца Симеона Мироточивог положио у гроб,³ који је овај за живота себи спремио у задужбини –

* Рад настало као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развоја *Историја српског средњовековног ђрава* (Ев. бр. 1418).

¹ Старија и новија литература у зборницима радова: *Свети Сава, Сломеница ђоводом осамстојишиће рођења 1175–1975*, Београд 1977; *Сава Немањић – свети Сава, Историја и ђредање*, Научни скуп, децембра 1976, изд. САНУ, Београд 1979; *Осам века Студенице*, Зборник радова, Београд 1986; *Свети Сава*, изд. Народно дело, Београд 1995; *Свети Сава у српској историји и ђрадицији*, Међународни научни скуп, маја 1995, изд. САНУ, Београд 1998.

² О Савином архимандритству: S. Kissas, *When did Sabbas receive the title of archimandrite?* у: Хиландарски зборник, 9, Београд 1997, стр. 21–25; М. М. Петровић, *Архимандритско доспојањство светођуга Саве*, у: *Свети Сава у српској историји и ђрадицији*, стр. 39–50.

³ О години преноса моштију светог Симеона Мироточивог из Хиландара у Студеницу видети новије радове: М. М. Петровић, *Студенички ђиџик и самосјаљносћ Српске цркве*, изд. Дечје новине, Београд 1986, стр. 23–32; Љ. Максимовић, *О ћодини ђреноса*

манастиру Студеници. Од тада па до 1217. године Сава је био игуман манастира Студенице, у којем је одмах по доласку 1206. године основао Студеничку архимандрерију. По одласку из Студенице 1217. године Сава се опет нашао на Светој Гори, одакле је отишао у Константинград, и тамо издејствовао 1219. године⁴, од патријарха константинградског (тада у Нијеји) и цара византијског, да се оснује самостална Српска црква. Ради тога га је патријарх тада хиротонисао у чин архиепископа и поставио за првог црквеног поглавара српског. Са архиепископског трона се повукао 1233. године, да би крењуо, не први пут, у Свету земљу. На том путовању стигао је чак до манастира Свете Екатерине на Синају. При повратку, свратио је у Константинград и наставио пут према Србији преко Бугарске, где се 1236. године разболео и упокојио. Сахрањен је у граду Трнову, у цркви Четрдесет мученика. Тело му је „после неколико година“ отуда пренето у Србију и положено у манастиру Милешеви. Турци су његово тело из Милешеве донели у Београд и 1594. године спалили на Врачару. Празнује се 14. јануара, односно 27. по новом календару.

Што се тиче списка светога Саве, сви су они објављени⁵, изузев једног – највећег и најважнијег, који је у литератури познат под непостојећим у време свог настанка називом *Крмчија*. Овај назив се јавља много касније и то по узору на руско име *Кормчая*. Од пре десетак година враћено је том књижевном делу право име *ЗаконоПравило*⁶, изведеног од грчког назива Но-

Немањиних моштију у Србију, у: Зборник радова Византолошког института, XXIV–XXV, Београд 1986, стр. 437–444; М. М. Петровић, *Архимандритско досије о св. Сави*, стр. 46, нап. 25; уп. *Свети Сава, Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998, стр. X, нап. 7.

⁴ Владајуће мишљење у науци о 1219. години као години стечене аутокефалности Српске православне цркве основано сам ставио под знак питања: М. Петровић, *Прераспање Студеничке архимандрерије у Жичку архијепископију*, у: Свети кнез Лазар, год. III, бр. 2 и 3 (10 и 11), изд. Епархија рашкопризренска, Призрен 1995, стр. 41–48; прештампано у: Даница, Српски народни илустровани календар за годину 1996, Београд 1996, стр. 285–293.

⁵ *Списи Св. Саве, књига I*, издао В. Ђоровић, Београд – Ср. Карловци 1928; *Свети Сава, Сабрани списи*, Приредио Д. Богдановић, Библиотека Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 2, изд. Просвета, Српска књижевна задруга, Београд 1986; *Свети Сава, Сабрана дела*, приредио и превео Т. Јовановић, Београд 1998.

⁶ М. М. Петровић, *О Крмчије до ЗаконоПравила*, у: *О ЗаконоПравилу или Номоканону светога Саве*, Београд 1990, стр. 7–39; Љ. Ђорђевић – Штављанин, *О сложеници законоПравило*, у: Археографски прилози, 20, Београд 1998, стр. 251–258. Основне библиографске податке о Савином ЗаконоПравилу (*Крмчија*) или *Номоканону* видећи: Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, у: *Сава Немањић – Свети Сава*, стр. 91, нап. 2; Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.*, Москва 1978, стр. 117–134; Л. Џернић, *Нека зајажања о писарима Иловичке крмчије*, у: Археографски прилози, 3, Београд 1981, стр. 49–52; М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених*, Београд 1983¹ (1990²); Йо. Райнхарт, *Восточнославянское влияние в грекосербской Кор-*

μοκάνων, што је свети Сава са образложењем истакао у првој – уводној реченици, наведеној даље у овом чланку.

На критичко издање *Законоправила* чека се већ много деценија иако су, како у прошлости тако и касније, све до наших дана на томе радиле читаве екипе стручњака. Са „Одбора за издавање Крмчије“, који је основан 1951. године у Српској академији наука и уметности, цео пројекат је 1961. године пренет на Историјски институт у Београду, сада у саставу САНУ. Сав посао је у последње време поверен аутору овога члanka и Љубици Штављанин-Ђорђевић, који настоје да наука не чека још дugo на објављивање тога дела. У међувремену је објављена фототипија најстаријег од једанаест сачуваних српских преписа *Законоправила*, званог Иловачки препис из 1262. године.⁷

Свети Сава, зачетник идеје о оснивању Српске православне цркве, морао је бити и зачетник идеје о изради српског *Номоканона* – *Законоправила*, без којег је добијање црквене самосталности било незамисливо. Тешко да би констанtingрадски патријарх пристао на оснивање Српске цркве пре него што види састав номоканонске књиге помоћу које ће се та новооснована Црква управљати и остати у саборном, црквеноканонском и догматском јединству православних цркава. А за састављање, односно одабирање одговарајућих византијских текстова и за њихово превођење на српкословенски језик, у обиму какво је *Законоправило*, потребно је било време дуже од 1217. године, када је Сава отпутовао из Студенице, до 1219. године, када се, како се у научи прихвата, вратио из Константина града у Србију, преко Свете Горе и Солуна, и стао на трон црквеног поглавара. Велики обим грађе са више од сто византијских списка уз коришћење најмање два грчка изворника, са једне стране, и раскошан преплет грађе приликом састављања српкословенског текста, са друге стране, захтевају време дуже од две године.

Имајући у виду све те чињенице, склон сам да верујем да је Сава на изради *Законоправила* благовремено почeo да ради, можда још у Хиландару од 1204. године када су га у Солуну четири Грка епископа, на челу са солунским митрополитом Константином, произвела у архимандрита, и то, како казује Доментијан, његов животописац, „по промислу Божјем и по свом грчком закону да буде архијереј“.⁸ Посао око избора и превођења текстова

⁷ мчей, у: Венские доклады к IX международному съезду славистов в Киеве, изд. Институт славистики, Виена 1983; L. Burgmann, *Der Codex Vaticanus graecus 1167 und der serbische Nomokanon*, у: Зборник радова Византолошког института, 34, Београд 1995, стр. 91–106.

⁸ *Законоправило или Номоканон светоја Саве, Иловички прейис 1262. године* (фототипија са: садржајем, објашњењима речи из садржаја, поговором, белешком о животу и раду светога Саве, илустрацијама и кратком историјом о *Законоправилу* на грчком, руском, француском, немачком и енглеском језику, приредио М. М. Петровић), Горњи Милановац 1991, стр. 800 + I–L.

⁹ Доментијан, *Животъ светоја Симеуна и светоја Саве*, изд. Ђ. Даничић, у Биографију, 1865, стр. 192: „по съмнрению божию и по закону своему гръцкому, яко быти юмоу архиерей“.

за ту тако обимну и по разноврсној грађи из области доктрине, црквеноканонског и грађанског права веома сложену књигу – *Законоправило* могао је да настави као студенички игуман – архимандрит између 1206. и 1217. године, нарочито у тишини своје поснице, недалеко од манастира Студенице. Израда *Законоправила* на темељима византијских номоканона, и истовремено подизање манастира Жиче, започето 1206. године, као будућег архиепископског седишта у Србији, представљају два синхронизована и вишегодишња посла, који најављују крајњу Савину намеру – оснивање самосталне Српске цркве.

Оваква размишљања и закључивања о времену потребном за израду *Законоправила* проистекла су из сазнања стечених током проучавања његове садржине. За време бављења архиепископа Саве у манастиру Филокалу у Солуну, на повратку у Србију, могла је евентуално да се изврши само нека врста дораде или ревизије *Законоправила*, али не и цела књига да се ту уради. Додуше, Доментијан каже да је Сава „остао ту колико је хтео, и многе законске књиге преписао о исправљању вере, које су биле потребне његовој саборној цркви.“⁹ Али ако би се ово казивање тумачило тако, да израда *Законоправила* тек тада почине¹⁰, онда како одговорити на два важна и превасходна питања. Прво, како је константинградски патријарх пристао на оснивање самосталне Српске цркве ако није извршио неку врсту увида у њен *Номоканон*? Друго, како објаснити вишегодишњи рад на *Законоправилу* архиепископа Саве у Солуну, с обзиром на то да догађаји који су уследили (као што су, на пример, жучно писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, написано 1220. године¹¹, или одржавање Жичког сaborа 1221. године, па преписивање *Законоправила* за сваку новоосновану епископију) – нису трпели нека дужа одлагања?

Догађаји који су уследили у Србији убрзо по Савиној хиротонији у Никеји, не иду у прилог мишљењу о томе да израда *Законоправила* почине тек за време тог његовог боравка у Солуну. Тада и ту могла је, дакле, како је напред речено, да се изврши, можда по препоруци константинградског патријарха, извесна дорада или допуна *Законоправила*, али не и састављање из основа. Ово друго је искључено чак и под претпоставком да су за то

⁹ Доментијан, *Живої*, изд. Ђ. Даничић, стр. 227: „и то̄ прѣбывъ юлико ҳотѣ, и книги многы прѣписа ѧконыиа о исправлении вѣрѣ“.

¹⁰ М. Живојиновић, *О боравцима свѣтог Саве у Солуну*, у: Историјски часопис, књ. XXIV, Београд 1977, стр. 69, изнела је мишљење о томе да је Сава стигао у Солун „у јесен 1219. године, са намером да прикупи 'законске' књиге, које су му биле потребне за организовање самосталне српске цркве“, додајући: „Сигурно је тада у Солуну отпочео и са радом на Крмчији, што је био дуготрајан посао“.

¹¹ Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Холматијана св. Сави и огломак из писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, у: Светосавски зборник, књ. 2, Београд 1938, стр. 91–125; Исти: *Сабрана дела*, IV, 170–189; ул. нов превод Хоматијановог писма Сави, са коментарима: М. М. Петровић, *Студенички папић и самосталност Српске цркве*, стр. 158–162; факсимил писма, стр. 136–143; догађаји и литература, стр. 45–79.

употребљени били неки ранији преводи *Номоканона* на словенски језик, што је у науци остало недоказано. Својеврсни састав, слагање и уклапање номоканонске грађе *Законоправила* искључује сваку основаност претпоставке не само о коришћењу готових словенских превода, него и о постојању истог таквог предлошка на грчком језику, са којег је, наводно, настао српски *Номоканон*. Али својеврсност *Законоправила*, изражена и у вештој синтези најмање четири врсте текстова (пуних канона, скраћених канона, Аристинових тумачења, Зонарних тумачења), па избор речи, сложеност појмова, синтакса и, надасве, преводом неизневерен смисао изворника (сем неколико изузетака који можда нису постојали у несталом протографу, него су се појавили приликом преписивања) – све то говори о готово незаобилазној претпоставци да је Сава за тај посао могао да има као помоћнике и Грке и Русе, не само у Хиландару него и у Студеници. Ако ни за шта друго, њихова помоћ му је могла бити од користи бар при избору најбољих грчких рукописа, или при провери правилног поимања сложенијих грчких појмова. Њих је могао за тај посао да доведе са Свете Горе онако како је из Солуна или Константинграда доводио Грке живописце да осликавају храмове по Србији.

Много је писано и различито закључивано у вези са питањем стварног учешћа светога Саве у изради *Законоправила*. Сводећи познате закључке научника о томе (В. Јагића, А. С. Павлова, В. Н. Бенешевича, А. И. Соболевског, А. Соловјева, С. Троицког, А. Белића, В. Ђоровића, М. Сперанског, В. Мошина, И. Жужека, Ј. Н. Шћапова и др.), почев од приписивања светом Сави потпуног удела, до својења његове улоге на прераду постојећег на Светој Гори рускословенског предлошка, Д. Богдановић закључује да „нема озбиљног разлога да се сумња у главну тезу Сергија Троицког да је Крмчија у својој коначној форми настала трудом св. Саве у Солуну 1220. године“.¹²

Исправно је мишљење И. Жужека о томе да ће дискусија о улози светог Саве трајати све дотле док цела „Крмчија“ не буде издата и док филологи не дају своје коначне закључке. До тада, међутим, он ипак предност даје онима који сматрају де је оригинал Рјазанске – српске фамилије настao судељовањем монаха Руса, Бугара и Срба на Атосу.¹³

Слично мишљење има и Ј. Н. Шћапов, на које сам указао у ранијем свом раду¹⁴: „Ј. Н. Шћапов¹⁵ сматра најубедљивијом тезу да су за Крмчију коришћени већ преведени текстови на Атосу средином и у другој половини XII в., дајући овакав закључак: ‘Степень участия в создании кормчей первого архиепископа Сербии Саввы ... не ясна. Несомненна его решающая роль в признании нового сборника официальным кодексом права церкви и распространении его в стране. Очень вероятна его роль как составителя этой

¹² Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве*, стр. 93.

¹³ Р. I. Žužek, *Kormčaja Kniga*, Orientalia Christiana Analecta 168, Roma 1964, стр. 35.

¹⁴ М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити*, стр. 2, нап. 2.

¹⁵ Я. Н. Шћапов, *Византийское и южнославянское*, стр. 120.

кормчей, но только из материала, отстоящего от времени его работы примерно на 50 лет и, следовательно, переведенного заранее. Вопросы о переводе самим Саввой отдельных частей кормчей, о характере и составе существовавшего на Афоне до XIII в. Номоканона с толкованиями до специальных лингвистических и исторических исследований остаются открытыми¹⁶.

Ранија и новија лингвистичка истраживања *Номоканона* светога Саве приказао је Ј. Рајнхарт. Он се посебно задржао на питању русизама и србизама, закључивши: „Наши выводы при всей их предварительности подтверждают заключения историков и канонистов о том, что переводчик вероятно был сербом, а возможно это был сам св. Савва“¹⁷.

Овакав закључак Ј. Рајнхарта о светом Сави као преводиоцу српског *Номоканона* поткрепљује резултате до којих је дошао нарочито С. Троицки¹⁸, кога је подржао Д. Богдановић, како је напред већ речено¹⁹.

У новије време Л. Бургман је, на основу проучавања Cod. Vaticanus gr. 1167,²⁰ који С. Троицки није имао у виду, изложио неколико занимљивих мишљења. Он сматра, на пример, да је текст тог грчког рукописа „битно ближи српском Номоканону од било ког другог сачуваног грчког рукописа“; да „његово откриће пружа основу за ревидирање досадашњих схватања о постанку српског Номоканона“; да гледиште С. Троицког о томе да је „св. Сава самостално саставио збирни текст, мора у најмању руку да буде веома релативизовано“; да „губе на уверљивости старије хипотезе које су у српском Номоканону виделе компилацију већ постојећих словенских превода“; да је „много вероватније да је српски Номоканон преведен са једног јединог грчког канонског рукописа“.²¹

Текст *Законойравила* не допушта да се у односу на њега кодексу *Vaticanus gr. 1167* даје тако пресудно место. У сваком грчком *Номоканону* нађи ће се, више или мање, сличности са *Законойравилом*, ако ни у чему другом онда свакако у пуним текстовима правила. Чињеница је да између Cod. *Vaticanus gr. 1167* и *Законойравила* има много сличности, али је исто тако чињеница и то, да међу њима има много више разлика, гледано свеукупно и у појединостима.

Доста давно (1983. године) написао сам: „Основано се може очекивати да ће будућа истраживања све више потврђивати лично учешће светога Саве не

---

¹⁶ Я. Н. Щапов, *Византийское и южнославянское*, стр. 123.

¹⁷ Јо. Райнхарт, *Восточнославянское влияние*, стр. 58.

¹⁸ Троицки је своје тезе о ауторству светога Саве изложио посебно у радовима: *Ко је превео Крмчију са шумачењима?*, у: Глас САН, СХСП, Одељење друштвених наука 96, Београд 1949, стр. 119–142; *Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са шумачењима)*, САН, Споменик СП, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд 1952, стр. 5–6, 97–103.

¹⁹ Видети нап. 12.

²⁰ Рад је наведен у нап. 6.

²¹ Цитирано према резимеу на српском језику, нав. дело, стр. 105–106.

само при избору грађе за Крмчију, него и у превођењу неких грчких текстова. Синтеза скраћених канона или коментара са интегралним текстом канона, као и замена синоптичким каноном пуним текстом, имају посебну важност за ово питање и не иду у прилог тези којом се оспорава пуно учешће светог Саве у изради Крмчије.²² Током даљег рада на *Законоправилу* све више сам налазио потврде о томе да нема места за вероватноћу по којој је, наводно, постојао јединствен грчки *Номоканон* са којег је оно преведено. Сазнања на основу анализе српскословенског превода *Законоправила* у односу на познате одговарајуће номоканонске грчке текстове неодоливо упућују на светога Саву као састављача и преводиоца. Као таквог сам га представио и при објављивању фототипског издања *Иловичког йрејиса Законоправила*, и то „*ohne jede Reserve*“, како примећује Л. Бургман²³.

За овај рад ограничавам се само на 1. главу канонског дела *Законоправила*, односно на 85 званих *Αἴσοιπολских ђравила* и њихових тумачења²⁴, са задатком да се у оквиру тога извуку закључци о светом Сави као састављачу и преводиоцу. Преглед који следи показаће где је све, на који начин, и коју врсту интервенција извршио при:

- преузимању пуних правила;
- проширивању пуног правила Зонариним тумачењем;
- стављању пуних правила на место тумачења;
- проширивању пуног правила Аристиновим тумачењима и стављању на место тумачења;
- преради пуног правила Аристиновим и Зонариним тумачењима и стављању на место тумачења;
- преузимању скраћених (синоптичких) правила;
- преузимању Аристинових тумачења;
- преузимању Зонарних тумачења;
- састављању тумачења на основу пуног правила, Аристинових и Зонарних тумачења;
- остављању правила без тумачења.

²² М. Петровић, *Крмчија светиоха Саве о заштити*, стр. 2, нап. 2.

²³ L. Burgmann, *Der Codex Vaticanus graecus 1167*, стр. 103, нап. 33.

²⁴ Српскословенски текст наводим према фототипском издању *Иловичког йрејиса*. Празнице у њему надокнађујем Рашиком йрејисом из 1305. године. Задржавам интерпункцију изворног текста, а речи разрешавам угластим заградама. (О Рашиком йрејису видети: Я. Н. Щапов, *Первоначальный состав Раиской Кормчей книги 1305 г., у: Записки Отдела рукописей ГБЛ*, выпуск 33, Москва 1972, стр. 140–147). Грчки текст наводим према издању: Г. А. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τόμος δεύτερος*, Αθήνησιν 1852, стр. 1–112. По потреби користим и неке од некојишићених рукописа за то издање.

a) Пуна юравила

7, 23, 24, 41, 43 (додато: **таковата же и**), 49. (додато: **кр'щајетъ**), 50, 52. (додато: **С<вєтите>ль рекше**), 53. (додато: **г<о>с<по>дьскыих; и мръз ка творе сиа**), 55, 56, 58. (додато: **своихъ**), 59. (додато: **немил(о)стивъ**), 60, 69. (додато: **сиричъ. въ велики посты; и по все лѣто; немоющомоу бо прощено єсть. по силѣ выкоушати масла или вина**), 70, 71. (додато: **иеретическоу; или свѣщоу**), 73. (додато: **сиричъ въ цркви повѣшены; или поставь златъ или павлака**), 75, 77, 78. (додато: **прѣбывають**), 84, 85. (додато: **книги – осам пута; испред: исаије, додато: пророк; иза: ииезекилевы юдини, изостављено: Да-вићъ ћн; иза: июдино, изостављено: міа**).

б) Пуно юравило, юроширено Зонариним тумачењем

63. (иза: **ψυχῆς αὐτοῦ**, додато: **иже єсть давленина**, на шта се надовезују речи из Зонариног тумачења: **всакомоу бо животноу. въ дѹшë мѣсто кръвь въ немъ єсть; давлениноу;** иза: **о юмоу у пуном правилу, додато: Мисћеввъ.**)

в) Пуно юравило на месићу тумачења

45. (додато: **или въ домоу или въ цркви; аще же повелить имъ слѹжити въ цркви тако презвутеромъ**), 51. (изостављен почетак: **Еї тїс; додато: на врѣдь доѹши; писания глааголющаго; и ничто же во штѣ створеныихъ бѹгомъ зло; уместо: какъ бы, преведено: и паки; иза: бѹмѹорѹан, додато: бѹжию; иза: бѹорѹонѹсѹ, додато: аще ли ни; иза: каѹаиреисѹ, додато: до конца), 64, 66. (додато: **до смрти**), 72. (ἀφοριζέσѹ пребачено на крај и проширено: **и потомъ да штѣлоѹчить се**), 76. (иза: **η χειροτονία**, додато: **рекше поставленыи не єсть ип(и)с(коу)пъ; уместо: аѹтос дѣ, преведено: по-ставлеи же њего**), 82. (додато: **И се тожде правило пв. с(вє)тыихъ ап(о)с(то)ль въ немже и тлькъ; њего; свои; њего; причтникъ**), 83. (ѹмѹаїќѹ замењено са: **војводьскоу**).**

ѣ) Пуна юравила, юроширена Аристиновим тумачењима, на месићу тумачења

25. (на први део пуног правила, где је додато: **или которыи причтъникъ**, надовезује се цело Аристиново тумачење), 68. (пуном правилу додато из Аристиновог тумачења: **прѣваго възненавидѣвъ**), 81. (наизменично преузиман текст из пуног правила и Аристиновог тумачења, с тим што је промењен Аристинов редослед речи: **η πρεσbuteros, η διάκονος, η ἐπίσκοπος, у: или ип(и)с(коу)пъ или презвутеръ или диаконъ**).

g) Пуна юравила, юроширене Аристиновим и Зонариним тумачењима, као и тумачењима сасстављача-јреводиоца, на месицу тумачења

8. (пуном правилу додато према Аристину: **ιεже ради не причести се;** из пуног правила речи: καὶ ἐὰν ἦ εὔλογος, преведене: **повѣдѣвъ же виноу подобноу;** из пуног правила речи: κατὰ τοῦ προσενέγκαντος, преведене: **на принесъшаго бескѣвною жртвоу презвутера;** из Зонариног тумачења узето: **не въсхотѣвъ причестити се ωтъ нѣго;** из пуног правила речи: ώς μὴ ὑπώς ἀνενέγκαντος, преведене: **тако недостоина соѹща въ ожъствъннє слѹжбы,** 62. (од Зонаре узето: **въсма ωтъ црквищъ ве да изринетъ се;** од Аристине узето: **аще жъ не христијанъ имене причтническаго ωтъ връжетъ се.** причтникъ съи; додато: **сирѣчъ оубоав се ѹп(и)с(коу)пъ речъ тъ нѣсъмъ быль ни хощоу быти ѹп(и)с(коу)пъ.** такожде и презвутеръ и диаконъ и прочии причтники; од Аристина узето: **ωтъ връжетъ се;** уместо: **своего име-не,** у пуном правилу и Аристиновом тумачењу: **то ѿнома тоу клηрікоу;** иза: **да извръжетъ се – каадареісѡ, додато: ωтъ сана своєго. вбративъ же се пакы.**

ћ) Скраћена (синоїтичка) юравила

1, 2. (из пуног правила узето: **и прочие причтъники**), 3. (из пуног правила узето: **аще которы; или въ вина тѣсто;** од Зонаре узето: **медовиноу – хоумѣлъ;** из пуног правила узето: **нѣкоје**), 4. (из пуног правила узето: **всако**), 5. (из пуног правила узето: **или диаконъ,** а из разумљивих разлога изостављено: **ѣпіскопоу**), 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29. (**с(в)е**тыи съ сань прииметъ додато на основу речи из пуног правила: **τῆς ἀξίας ταύτης ἐγκρατής γένοιτο; въхъвъ.** **ωтъ връженъ бысть ωтъ мене петра** додато на основу речи из пуног правила: **ὁ μάγος ὑπ' ἐμοῦ Πέτρου,** 30, 31, 32, 33. (уместо: **аще же имать,** скраћено правило: **кај єлѡн;** иза: **правовѣрънъ,** изостављено: **пробѣгати**), 34, 35. (**τῶν ἐχωρίων, преведено: тога тѣста ѹп(и)с(коу)па**), 36, 37. (**διὰ τὰ πράγματα, преведено: црквищъ ради веции;** додато: **въ ожъствъннъхъ,** 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 48. (додато: **ѡженив се**), 51. (додато: **и миръскии члвкъ**), 54, 57, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 74. (додато: **двѣма ѹп(и)с(коу)пома**), 76, 80, 81, 82, 83.

е) Аристинова тумачења

1. (додато: **в семь**), 3. (уместо: **тѣ аптериумилены, преведено: мѣко или медь. или словиноу. или медовиноу. или животно нѣкоје. или сочива;** додато: **того ради; младаи и зеленаи**), 4. (додато: **да въкоусиъше ωтъ нихъ сами**), 5. (додато: **не послушаєтъ; и ни въведеть пакы к себѣ жены своји; ωтъ сана својего;** тѣ аута діаламбонта, преведено: **и то бо**

сицејала ти ћоштеть речи), 6. (афηλίκων, преведено: **младыих и несвршенихъ възрастомъ**; додато: **вставшеи се имъ штъ родитељ; и не дати въ роџцѣ швидешимъ стежанија ихъ; каѹдатрећати**, преведено: да извржень бојдеть штъ сана својего), 9. (додато: **светѣи; поиемѣ**), 10. (додато: **съ штълоужеными штъ црквѣи**), 11, 12. (еј прозбектеос ёстї, преведено: **јесть ли достоинъ поставити се презвутеръ; додато: и не трѣпѣ испытания**), 13, 14, 15, 17. (додато: **въ тъ чинъ не приидетъ**), 18, 19, 20. (катате пόноу, преведено: **швидима или моѹчима; уместо: ἡ ἀγία σύνοδος, преведено: божественни штъци; иза: оѹвѣреть се, изостављено: како тоутов апороѹнтас; се же ќесть халкидонскаго свора правило**), 21, 26. (уместо: **τινὶ, преведено: презвутероу или диакону; додато: ны прѣжде штв(е)щенија къ браку приходити и потомъ приети таковыи саны; прѣжде штв(е)щеноу бывшемъ. сирѣчъ поставленоу въ чинъ; тоуто єреїтаи, преведено: и потомъ женити се подобајетъ**), 27. (іередус, преведено: **Еп(и)с(коу)пъ или презвутеръ или диаконъ; додато: юванг(е)льскомоу; на искрынѣго; еіс та іерах, преведено: въ с(в)е^тѣи црквѣи. илї въ с(в)е^тыих мѣстѣхъ; тоус іерокаптѣлоус, преведено: продающие и коупоѹющие; уместо: діа тоуто ѹар, у преводу: и), 28. (из пуног правила додато: **Еп(и)с(коу)пъ или презвутеръ или диаконъ; додато: рекъше слѹжити начне паки**), 29. (додато: **въкоѹпѣ; дајетъ; поставленомоу по мъдѣ и поставленоу иего; к томоу же и јеџе; повелѣвајетъ; и штъ црквѣи штълоуженома**), 30. (уместо: **Кај обтос, ѡс мѣча плѣмцељтас ѿмартима, кај каѹдатреїтаи, кај афоријетаи, у преводу из пуног правила узет почетак: Аще которыи јеп(и)с(коу)пъ мирскими властели, а додато: избрани бывъ. и тѣхъ силою приметъ црквѣи, – према Рашиком йрејису, уместо: црквѣи ве, како је у Иловичком – б(о)жию рекше јепис(коу)пъ бојдеть въ нѣ таковыи. яко велико прѣгрѣшение съгрѣшивъ. да бојдеть извржень и да штълоучић се.**), 31. (из пуног правила узето: **презвутеръ; додато: которѣи; и шашдѣ; из пуног правила или из Зонари ног тумачења узето: простии же людие да штълоучић се; додато: соѹодъ**), 32, 33. (додато: **ставильној же писание сицео јесть котораго града јеп(и)с(коу)пъ. и како име јемоу. и како име презвутероу. и аще по с(в)е^тымъ правиломъ поставилъ јего. и с миромъ штълоустиль; єтака крінєсѹа, преведено: въпрашати и испытати; додато: достоинъ; уместо: еі д' ѿмфијаваллетаи, преведено: аще ли нѣкаја противна правовѣрию гла^{агол}етъ и творить), 34. (додато: **рекше. без воле својега митрополита. или архијеп(и)с(коу)пъ; рекше. митрополит' или архијеп(и)с(коу)пъ; и любве**), 35. (додато: **ни штъ чујдић прѣдѣль прїходешихъ поставлѣти кого презвутера или диакона.**), 36. (додато: **или презвутеръ; иза: попеченија, изостављено: тоѹ лаоѹ; додато: и не въсchoшетъ паствити хр(и)стова стада. ни оѹчити соѹимихъ подъ нимъ; и начнеть прилежно оѹчити стадо своје; уместо: ѡ ёс клїр с, преведено: презвутери же и диакони; додато: всего града того. и прочии причтьници)**), 39. (додато: **сведовать јеже******

и есть; сирѣчъ запрѣщение; аще не боуде дано имъ въ томъ *wt(ъ) iep(i)-c(koγ)* па писание. сирѣчъ. приемати въ покаяніе и вездати и раздрѣшати. свѣнь того не могуутьничтоже творити), 40, 46. (додато: или диаконъ; мѫ какізѡн, преведено: **не похочлајетъ ни рѹгаетъ**; додато: **сирѣчъ на словѣ бѹгъ**), 47. (из пуног правила узето: *iep(i)c(koγ)py или предвѹтеръ*), 48. (уместо: *εἰ τις*, преведено: **аще которыи миръскыи чл(o)v(ē)къ.**; додато: или **попушенюю *wt(ъ)* своєго моѹжка жженить се.**), 57. (додато: **Аще которыи причътникъ глоѹмитъ се**), 61. (додато: **таковыи**), 65. (додато: **паганьскоу; цръковь; сихъ ап(o)c(to)льскыихъ заповѣдии**), 67, 74. (додато: **да не мнитъ се избывивъ соуда бѣганиемъ**), 79, 80. (додато: **игрьца; нѣкоуго; и оѹвѣдѣти**).

ж) Зонарина тумачења

49. (иза: **прѣданія**, изостављено: **καὶ συνήθειαν**), 50. (испред: **троицѣ**, изостављено: **τῆς ὀγίας**), 52. (іерაстѣа, преведено: **словжити илюгъ**), 53. (испред: **τοῖς σαββάτοις**, додато: **все**; испред: **ταῖς κυριακâis**, додато: **все**; додато: **г(o)c(po)дъскыи; и нед(ъ)ле; с'полоу иакоже и шни; или нед(ъ)ла; г(o)-c(po)дъскыи; и въ нид(ъ)ле; а по все д(ъ)ни юсть; г(o)c(po)дъскыи; или пост'ники;**; последњу опширу реченицу: **Καὶ ὁ τεσσαρεσκαιδέκατος τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ συνόδου κανὼν, τοὺς ἐν κλῆρῳ θεσπίζει ἀπεχομένους κρεῶν, ἐφάπτεσθαι αὐτῶν, ἥτοι ἀπογεύεσθαι· καὶ οὕτως αῦδις ἐγκρατεύεσθαι· εἰ δὲ μὴ οὕτω ποιοῦσι, καθαιρεῖσθαι αὐτὸὺς – састављач-преводилац скратио: **И в семь и юже иши правило ді. иже въ анкүрѣ с'бора,** 56, 58. (додато: **того ради; хлыть высокъ нарицаютъ се. на нiem'же стражка бываєтъ.**). и кто на нiem' връхѹ стояе стрѣжетъ. и смотрить. с'мо и швамо. **иепископось нарицаютъ се. иже скажајетъ се стражъ или смотрителъ.; и смотрителю;** иза: **вециъ**, изостављено: **οἷον εἶναι τοῦτον, καὶ, αλι тога нема, на пример, ни у Трапезунтском рукопису, како су уочили Ралис и Потлис²⁵, што значи да је преводилац користио рукопис из фамилије са којег је 1779. године настao Трапезунтски кодекс; иза: **δοθέντες**, додато: **wt(ъ) в(ог)а;** изостављена последња реченица: **Δεῖ, φησί, τοὺς προεστῶτας ἐν πάσῃ ἡμέρᾳ, ἔξαιρέτως δὲ ταῖς κυριακâis, πάντα τὸν κλῆρον, καὶ τὸν λαὸν ἐκδιδάσκειν**), 59. (додато: **миловати**; иза: **умирајеть**, изостављено: **ο δὲ εὔπορῶν, καὶ μὴ τούτου κηδόμενος, πάντως φονεὺς πέφυκε, τὶ γὰρ, што такође нема ни Трапезунтски кодекс²⁶**), 60. (додато: **сирѣчъ небѣждыныихъ;** уместо: **іероменон** ѿнта, преведено: **iep(i)c(koγ)py или предвѹтеръ или диаконъ;** уместо: **καὶ ἀμφοτέροις τούτοις ἐμμέτρως,** преведено: **и wt(ъ) всѣхъ сихъ по числову написаны соутъ.** чиме се завршава тумачење иако се оно код Зонаре, и у Трапезунтском кодексу²⁷ наставља: **καὶ τῇ ἐν Καρθαგένῃ συνόδῳ. Ἡ δὲ λεγομένη ἔκτη σύνοδος, ἡ ἐν τῷ Τρούλλῳ ἐν τῷ******

²⁵ Раллъ каи Потлѣ, Сунтагма, 2, стр. 75, нап. 4.

²⁶ Раллъ каи Потлѣ, Сунтагма, 2, стр. 76, нап. 4.

²⁷ Раллъ каи Потлѣ, Сунтагма, 2, стр. 78, нап. 2.

ξγ'. καὶ οὐτῆς, καὶ τοῦτο φησι· Τὰ ψευδῶς ὑπὸ τῶν τῆς ἀληθείας ἐχθρῶν συμπλασθέντα μαρτυρολόγια, ὡς ἀν τοὺς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ἀτιμάζοιεν, καὶ πρὸς ἀπιστίαν ἐνάγοιεν τοὺς ἀκούοντας, μὴ δημοσιευέσθωσαν, ἀλλὰ πυρὶ παραδίδόσθωσαν· τοὺς δὲ παραδεχομένους, ἢ ὡς ἀληθέσι τούτοις προσέχοντας, ἀναθεματίζομεν), 73. (иза: **сысoudь**, изостављено: какъ ўфаスマ; діа гár тῆς ὁδόνης ἐδήλωσεν ἄπαν ὑφασμα; додато: **или иноie что.** аще զавեса или поставь զлатъ. или павлака.; уместо: ἀλλ’ οὐδὲ ὑφασμα ἀνατεθέν τῷ Θεῷ, у преводу: **ни զавесы ни постава ни павлакы. ни риӡы ни платна. вся бо таа б(ого)ви;** додато: и **не достоитъ**), 75²⁸, 78. (уместо: τινὶ, преведено: с(вε)-т(ите)леви; іероđома, преведено: **поставити се с(вε)т(ите)лемъ;** додато: **нѣ-како малы;** иеп(и)с(коу)пъ всѣхъ; иза: **хромота,** изостављено: єхеи), 84. (додато: **рекше въ власти;** иза: **люта,** изостављено: ѹбоц), 85. (додато: **въ пра-вилехъ;** и **таковыи изъчтоше;** и **прѣданыи;** иwan(н/a)).

3) *Тумачења сасиављача на основу йуних правила,
Аристинових и Зонариних тумачења*

37. (состављач: **Сε оубо правило прѣславныхъ ап(о)с(то)ль повелѣ-вајетъ;** из пуног правила: **дваци въ лѣтѣ свороу быти;** уместо Аристиновог: **Оубос ὁ κανών, састављач: нъ шбаче се;** из Аристиновог тумачења узето: **ибо шсмоје правило шестаго свора;** додато: **иже въ троуглѣ полатнѣмъ;** из Аристиновог тумачења узето: **и шестој иже въ никеи вътораго свора юдиную въ лѣтѣ повелѣвајетъ въ коенждо шблости wt(ъ);** додато: **всѣхъ;** из Аристиновог тумачења узето: **иеп(и)с(коу)пъ свороу быти;** почетак Зонариног тумачења: **Дιὰ τὰς ἐμπιπούσας περὶ δογμάτων ἀμφιβολίας, καὶ ἐκκλησι-αστικὰς ἑτέρας αἵτιας, καὶ τοὺς παρὰ τῶν ἐπισκόπων ἀφορισμοῖς ὑποβα-λλομένους, εἰ αἵτιῶνται τοὺς ἀφορίσαντας, ἀναγκῶν ἐκρίθη τοῖς ἱεροῖς Ἀποστόλοις, τοὺς ἐκάστης ἐπαρχίας ἐπισκόπους συνέρχεσθαι ἐπὶ τὸ αὐτὸ δῖς τοῦ ἐνιαυτοῦ, καὶ κινοῦσθαι ἀλλήλοις τὰς γνομένας ἀμφιβολίας, καὶ λύειν ταύτας – састављач је парофразирао, односно изменио: **wt(ъ) цр(ъ)квнныиъ веџехъ.** и **w b(о)ж(ъ)ствнныиъ повелѣнииъ ствдании.** и **w раздрѣшении.** **недоѹмѣнныиъ и недоразѹмнныиъ винъ.** и **аще которыи иеп(и)с(коу)пъ нѣкые или юпитимиами тежкъими. сирѣчъ. запрѣшении.** или **wt(ъ)лоу-чениемъ сведаль.** да и **w таковыиъ веџехъ расоудеть.** **вси еп(и)с(коу)пї.** **врѣме же юдино свороу оуставише;** из Аристиновог тумачења узето: **ме-жд(о)у паскою и междоу m(ѣ)с(е)цемъ шкtemбрь;** састављач: **ипрѣвере-тѣи бо.** **юлинскї.** **римскы шкtemбрь складиеть се.**), 38. (иза: **διοικεῖν** у Аристиновом тумачењу, састављач додао: **яко прѣдъ лицемъ самого Б(ог)а.** **недостоить же юмоу wt(ъ) таковыиъ что своје юсбно створити.****

²⁸ Овде се састављач-преводилац *Законоправила* определио за Зонарино тумачење вероватно зато што Аристин објашњава грешку у скраћеном правилу, уместо којег је у *Законоправило* унео текст правила.

ни ближњимъ своимъ Б(о)жия домој раздавати, што делимично има подлогу у Зонарином тумачењу; из Аристиновог тумачења узето: аще же соѹтъ оѹбоzi. да подастъ имъ потрѣбнаи; састављач-преводилац додао: иакоже и прочимъ нищимъ. извѣтомъ же тѣхъ цръковнаго ничтоже да не про-дастъ, што делимично има подлогу у Зонарином тумачењу), 41. (у недостатку изворника, цео овај текст треба приписати састављачу Законоправила; уместо тумачења, код Аристина је, на пример, у Petropolit. gr. 208: ἡμιηνεύθη; у Patm. gr. 207: ἐρμηνεύθη ἐν τῷ πρὸ αὐτοῦ; у Ράλλη καὶ Ποτλῆ: Σαφῆς), 42. (из Аристиновог тумачења узето: **Аще; додато: **которыи**; из пуног правила узето: **иеп(и)с(коу)пь или презвутеръ или диаконъ играєть**; додато: **или глоѹмит се.** и **люди глоѹмить;** из пуног правила или из Аристиновог тумачења узето: **и опииваєт се;** из Аристиновог тумачења узето: **аще не встанеть се того. да извръжень боудетъ,** али не и наставак: πολλῷ πλέον οἱ τοῖς μείζονος ἀξίας ἱερατικῆς τετυχηκότες καθαιρεύσονται, κυβεύοντες, ἢ μεδύοντες), 44. (друга половина, од: **аще же каторыи...** састављена је од пуног правила и Аристиновог тумачења), 54. (састављач прерадио и проширио Аристиново тумачење).**

ii) Правила назначена као јасна

2. (Σαφῆς, преведено: **Се правило разѹмно**), 7. (Σαφῆς, преведено: **Се правило разѹмно єсть**).

j) Правила без тумачења

22, 23, 24, 43, 55, 63, 69, 70, 71, 77.

У избору тумачења састављач – преводилац је предност дао Аристину углавном због тога што није опширан, а не Зонари, како је мислио Д. Богдановић²⁹.

На основу овако спроведене анализе, иако само 1. главе канонског дела *Законоправила*, слободно се може нагласити да заиста не треба више очекивати неку потврду за хипотезе, изнете у науци, да је свети Сава, при састављању и превођењу грчких номоканона, користио већ урађене словенске преводе, или да је свој кодекс превео „са једног јединог грчког канонског рукописа“. Својеврсност и велика слојевитост текста у *Законоправилу* искључују, такође, и претпоставке о томе да Cod. Vaticanus gr. 1167 „пружа основу за ревидирање досадашњих схватања о постанку српског Номоканона“ и да становиште С. Троицког о улози светога Саве у томе „мора у најмању руку да буде веома релативизирано“ (в. нап. 21).

²⁹ Д. Богдановић, *Крмчија светиоџа Саве*, стр. 93.

На основу анализе састава и текста Cod. Vaticanus gr. 1167 могу да се наведу многе разлике у односу на *Законойравило*. Овде ћу, уз све напред изложене слојевитости текста *Законойравила*, које на свој начин говоре о тим разликама, изнети, такође само у оквиру *Айосијопских правила*, још неке разлике. У Cod. Vaticanus gr. 1167 изостављено је 29. правило, услед чега је нумерација погрешна све до 55. правила; погрешна је нумерација и од 63. до 67. правила. Затим, у тумачењу 15. правила не помињу се 16. правило Никејског сабора и 5. правило Халкидонског сабора, што *Законойравило* има. Нема ни делове текста у тумачењу 16. правила: *wt(ъ) својего јемоу;* и *повелити јемоу слоужити;* у тумачењу 19. правила: *и градьскими ѡаконы моѹчими бывають;* у тумачењу 20. правила: *се же ёсть ҳалькидонскаго свора правил(о) тридесетъ пъ и градьски ѡаконъ повелъвають. потездаюмоу при- чьтъникоу дајати пороѹчение;* у 50. правилу: *иеп(и)с(коу)пъ или презвутъръ.*

Мењање места грађе, вешто ткање спајањем сродних текстова било да их скраћује или проширује, уношење кратких објашњења која почињу са *рекше* или *сирѣчъ* могла је, и смела је у *Законойравилу* да изведе најпозванија црквена личност тада у Србији, а то је био свети Сава. Он тај посао није могао да повери другоме и због тога што је, као поглавар Цркве, морао сваку реч проповедану да унесе у књиге *Законойравила*, за које се у *Поѓовору* каже, између остalog: „Појавише се на светлост словенског језика богонадахнуте књиге ове зване *Номоканон*, јер пре овога беху помрачене облаком мудрости јелинског језика. Али сада заблисташе, заправо протумачене бише. И благодају Божјом јасно светле, таму незнања одгонећи и све светлошћу разума просвећујући и од греха избављајући. И сваки учитељ, тачније епископ или презвитер, или неко други са учитељским чином, ако ове књиге не упозна добро, неће знати ни сâм ко је. Али ако проникне у дубину богонадахнутих ових књига, као у огледалу видеће и сâм себе какав је и какав треба да буде а и друге ће познати и научити. Изађе, дакле, на светлост нашег језика овај божански спис“.³⁰

Истину о томе одражава и податак, исто у *Поѓовору*, сачуван у четири преписа *Законойравила* (*Рашком*, *Милешевском*, *Пећком* и *Морачком*), који гласи: „Изиђе, пак, на светлост нашег језика овај божаствени спис старањем и љубављу великом и жељом из младости освећеног, богочастивог и преосвећеног и првог архиепископа све Српске земље кир Саве, сина преподобног оца Симеона, првог наставника све Српске земље...³¹

³⁰ Иловички йрејис, л. 398б: „Произдоше на свѣтъ словѣнскаго језика в(о)год(ъ)хновеные сие книги. нарицаляемые Номоканонъ. помрачены во вѣху прѣжде сего шблакомъ мудрости јелинскаго језика. п(ы)на же шблисташе. рекше истлькованы быше. и бл(а)годѣтию в(о)живио јасно сиајају. невѣдѣния тмоу *wt(ъ)гонеце.* и все просвѣщающе свѣтъмъ разоумнымъ. и *wt(ъ)* грѣхъ избавляюще. всакъ бо учителъ рекоу же иеп(и)с(коу)пъ или презвутъръ или ипъ кто учителъскии санъ прѣдрѣже. аще сихъ книгъ не свѣтъ добрѣ. то ни сâмъ себе не ђнајетъ кто ёсть. приникноући же въ глѹбину в(о)годъхновеныхъ сихъ книгъ такоже въ Ѣрьцалѣ и самъ се оѓзрить каковъ ёсть и како под(о)гајетъ јемоу быти. и дроѹгыи поднајетъ и наѹчить. изиђе же на свѣтъ нашего језика в(о)ж(ъ)ствыно се писание“.

³¹ Рашки йрејис, л. 1 (Ундољског): „Изиђе же на свѣтъ нашего језика в(о)ж(ъ)ствыно се писание. потыщаниемъ и любовию многою и желаниемъ. изъ млада иесв(е)щенаго в(о)-

Сава је тај који је најпозванији био да свој рад на тим књигама најави реченицом: „Са Богом се почињу књиге ове које се грчким језиком зову Номоканон, а нашим се језиком кажу *Законоправило*“.³²

Да је Законоправило заиста Савино дело, то ће се све више потврђивати проучавањем састава списка и текста. Један од веома важних доказа за то јесте помињање у *Законоправилу* архиепископског достојанства, о којем у грчким канонским и номоканонским кодексима нема помена. Одређеније, у тумачењу 34. *Айосијолског правила* Сава проширује Аристина, који уопште не помиње достојанство архиепископа, и то двоструким објашњењем: „То јест, митрополит или архиепископ“.³³ Из овога проистиче то, да Сава себе унапред, тј. док саставља *Законоправило*, види у својству архиепископа и поглавара Цркве, одређујући међусобни однос са подручним му епископима.

* * *

Законоправило – српски Номоканон је, по узору на византијске номоканонске зборнике, обимна књига, урађена за потребе Српске православне цркве, чији је оснивач и први поглавар био архиепископ Сава, у првим деценијама XIII века.

Као што је оснивање аутокефалне Српске цркве незамисливо без светога Саве, који је зачео и остварио ту идеју, тако је и настанак *Законоправила* незамислив без њега. Он је тај који је, као црквени поглавар, био најодговорнији за смисао сваке речи у тој књизи од које је зависио не само црквени већ и грађански поредак у Србији. Нико позваније, ученије, меродавније и одговорније од светога Саве није могао да на основу грчке номоканонске грађе састави, објасни и уведе у примену *Законоправило*.

Спроведена анализа састава и садржине само 1. од укупно 64 главе *Законоправила*, која садржи зване *Айосијолске каноне*, упућује на закључак да су далеко од истине досадашњи покушаји поједињих научника који теже да умање стварну Савину улогу у изради те књиге.

Сава је тај који је за потребе, како цркве тако и државе у Србији, могао и смео, не само да изврши избор грчке грађе од које је састављено *Законоправило*, него и да спаја више сродних текстова у један, које понекад проширује или скраћује, и одређује им ново место. Отуда и многе својеврсности у *српском Номоканону*, као што је, на пример, појава да катkad пуно правило заузме место тумачења, а да тумачење заузме место правила и др.

гочьстиваго и прѣкѡсвѣтеннаго и прѣваго архиеп(и)с(коу)па всене сръбъскыи zemли. кѹрь савы. с(ы)на прѣпод(о)бнаго w(ть)ца симеона. прѣваго наставника всѣи сръбъсцѣи zemли.“

³² Иловички йрејис, л. 1а.

³³ Иловички йрејис, л. 52а: „рекше. без воле своего митрополита. или архиеп(и)с(коу)па; „рекше. митрополить или архиеп(и)с(коу)пъ“.

Изложена у овоме чланку анализа *Апостолских правила* и тумачења показала је да су за њихово састављање употребљена четири основна текста: пуне правила, скраћена правила (Синопсис Стефана Ефеског, VI в.), Аристинова тумачења (XII в.), Зонарина тумачења (XII в.). Тим текстовима су по потреби придodata кратка тумачења која се не могу приписати другоме до онеме који је састављао и преводио *Законоправило*, а то је свети Сава. Једино он је могао у тумачење 34. *Апостолском правилу* да као новину унесе достојанство архиепископа, које се на грчком језику нигде у канонима или тумачењима не помиње. То одражава прилагођавање *Законоправила* Архиепископији у Србији. Сава је тај који је скраћеном 82. *Апостолском правилу* за тумачење ставио пуни текст правила и дао образложение: „И ово је то исто 82. правило светих апостола, у којем је и тумачење“. Такође, само он је могао да скраћеном 83. *Апостолском правилу* за тумачење стави пуне правила и да при томе у њему 4. падеж присвојног придева „ромејску“ претвори у „војводску“, прилагођавајући тако текст приликома у Србији. Колико се Сава трудио да његово *Законоправило* буде потпуно јасно Србима, то потврђују многа дата објашњења којих нема у грчким текстовима. У тумачењу 58. *Апостолског правила*, на пример, он проширује Зонарин текст својим тумачењем: „Скопос значи високо брдо на којем се поставља стража, и ко на његовом врху стоји, стражари и осматра тамо и овамо. Епископом се назива онај ко се зове стражар или осматрач. Стога, наравно, стражар и осматрач треба да бдију а не да се лење“. Ради обавештености Срба Сава је проширио Зонарино тумачење и 37. *Апостолског правила* кад каже: „Јелински ипрверетеј, римски се каже октобар“.

Кад се имају у виду наведени примери и многа друга кратка објашњења додата тумачењима, која почињу са „то јест“, или „што јесте“, или „то значи“, или „што се каже“, и која се никако не могу приписати неком Византинцу, онда постаје јасно да је и прва реченица *Законоправила* Савина: „Са Богом се почињу књиге ове које се грчким језиком зову *Номоканон* а нашим се језиком кажу *Законоправило*.“ Све је ово у складу и са сведочанством састављача *Поговора*, сачуваног у неколико преписа *Законоправила*, који то дело приписује ником другом него Сави српском.

Из сазнања о томе да је свети Сава као преводилац и састављач спајао, проширивао или скраћивао разне византијске номоканонске текстове, мора се закључити да је тај исувише сложени посао трајао више година. Могао је Сава да га почне благовремено, још од 1204. године када је постао архимандрит „по грчком закону да буде архијереј“, а да га заврши до одласка у Константинград ради оснивања Српске цркве.

Спроведена анализа *Апостолских правила* и на основу ње изведені закључци, који ће се даљом анализом других поглавља све више потврђивати, искључују претпоставке појединих научника о томе да је *Законоправило* настало пре светога Саве, из претходно урађених словенских превода на Атосу, или да је преведено са потпуно њему истог грчког предлошка. Самосталан Савин труд при изради *српског Номоканона* могао је да олакша неко од учених Грка или Руза, али за то у изворима нема непосредне потврде.

Њихова помоћ могла је да се своди на избор најбољих номоканонских грчких зборника, или на проверу поимања појединих сложених грчких појмова, како се преводом не би изневерили изворници. О томе би се могло посредно и само делимично закључивати на основу стручне анализе појединих одељака и речи. Али ниједан Грк или Рус није могао да преводи и саставља за Србе *Номоканон* у којем су кратка Савина тумачења или измене јасан одраз потреба и прилика у Србији.³⁴

Dr. Miodrag M. PETROVIĆ
SAINT SAVA AS THE COMPILER AND TRANSLATOR OF
THE ZAKONOPRAVIVO – SERBIAN NOMOCANON

Summary

The *Zakonopravilo – Serbian Nomocanon*, patterned after Byzantine nomo-canonical codices, is an immense book, prepared in the first decades of the 13th century for the needs of the Serbian Orthodox Church, whose founder and first head was Arch-bishop Sava.

³⁴ Овај рад је саопштен на међународном научном скупу слависта, који је организовала Америчка асоцијација славистичких студија, а одржаном у Сент Луису (САД) 18–21. новембра 1999. године.

За штампање прво је понуђен Редакцији Зборника радова Византолошког института у Београду. Ово зато што је непосредно у вези са радом Л. Бургмана, објављеним у истом часопису (в. овде нап. 6).

Рад сам предао Љ. Максимовићу, директору Византолошког института, од кога сам неколико пута чуо, пошто га је прочитao, да је добар и да ће бити одштампан у ЗРВИ, бр. 39, за 2001/2002. годину. До тога, међутим, није дошло, јер је, тек по објављивању пomenутог броја часописа, имао примедбе: на начин цитирања и на извесне моје закључке, али без икаквог образложења. Свој однос према том раду своје је, у ствари, на исписивање знакова питања и чуђења на маргинама мог рукописа. А тамо где наводим да је уз 34. *Апостолско правило* свети Сава додао достојанство *архиепископија*, које се не налази у византijским номоканонским споменицима, чиме је најавио будуће устројство и ранг Српске цркве, што је својеврсна потврда о њему као аутору *Законоправила* – на то Љ. Максимовић дописује на маргини: „Шта ово доказује?“ Не открива ли овакво његово питање и нешто друго сем непознавања материје?

Пошто сам рекао да рад треба одштампати без преправљања, тј. онако како је саопштен на пomenутом научном скупу, Љ. Максимовић ми га је вратио, али тек 21. фебруара 2003. године. Том приликом питao сам га – има ли писане рецензије о мом раду, што мора да постоји, а тим пре што ми се рукопис враћа, на шта је одговорио да нема. Наводим све то са намером да се види колико штетно може да буде нарушавање лепих обичаја, владајућих у свету научника. Нико нема право да туђ рукопис зароби толико дugo, и да га без икаквих образложења и без рецензија враћа, спутавајући, тако, право другога да благовремено пружи нове податке о једном одређеном питању. Рад, дакле, објављујем у неизмењеном облику, а Љ. Максимовићу, као и сваком другом, пружа се прилика да јавно изнесе своје мишљење.

As is the founding of the autocephalous Serbian Church inconceivable without Saint Sava, who initiated and realized the idea, so is the creation of the *Zakonopravilo* inconceivable with him. He is the one who, as the leader of the Church, was most responsible for the meaning of every word in that book, on which not only the ecclesiastical, but also the civil order in Serbia depended. No one more called upon, learned, qualified and responsible than Saint Sava could have, based on Greek nomocanonical material, compiled, elucidated and applied the *Zakonopravilo*.

The analysis of the make-up and content carried out on only the 1st of a total of 64 subdivisions of the *Zakonopravilo*, containing the so-called *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, suggests the conclusion that former attempts of individual scholars who tend to lessen the Sava's true rôle in the production fo this book are far from the truth.

Sava was the one who, for the necessities of both the Church and the State in Serbia, could and dared not only to carry out the selection fo Greek material from which the *Zakonopravilo* was compiled, but also to combine numerous related texts into one – sometimes expanding or shortening them, and fixing them into new places; and from thence the many individualities in the Serbian *Nomocanon*, such as, for example, the from time to time appearance that a regulation takes the place of a interpretation, and an interpretation takes the place of a regulation, et al.

The analysis of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles* expounded upon in this article and its interpretation have shown that in their compilation for basic texts have been used: the full Rule, the shortened Rule (the Synopsis of Sthephanos of Ephesus, 6th century), the interpretation of Aristinos (12th century), the interpretation of Zonaras (12th century). According to necessity, to these texts are added short interpretations that cannot be attributed to someone other than the person who compiled and translated the *Zakonopravilo*, and that is Saint Sava. Only he could have, in the interpretation of the 34th Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles* as an originality added the dignity of archbishop, which in the Greek language is in no place mentioned in the canons or interpretations. This reflects the adaptation of the *Zakonopravilo* to the Archbishopric in Serbia. Sava is one who, with the shortening of the 82nd Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, in interpreting placed the full text of the Rule and gave the rationale: "And this is the 82nd canon of the Holy Apostles, in which is also the interpretation". Also, only he could have, adding to shortened 83rd Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, for interpretation given the total Rule and to, along with that, in the foruth case of the possessive pronoun "romejska" changed into "vojvod-ska" <governor/duke>, thus adapting the text to the situation in Serbia. The extent to which Sava endeavored to make his *Zakonopravilo* clear to the Serbians is confirmed by the many given explanations that are not found in the Greek texts. In the interpretation of the 58th Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*, for example, he expands Zonar's text with his own interpretation: "Skopos means a high hill on which there are guards, and on whose summit they stand guard and survey here and there. The one who is called a guard or surveyor is called a bishop. For this reason, of course, the guard and surveyro should keep watch, and not be lethargic." That the Serbians might be better informed, Sava also expanded Zonar's interpretation of the 37th Rule of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles*.

Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles when he says: "in the Romance Language, Hellenic Iprveretey is October".

When one has in mind the examples mentioned, as well as many other short explanations added to the interpretations, which begin with *id est* (that is) or *hoc ist* (which is) or "this means" of "which is to say", and which can in no way be attributed to a Byzantine, then the first sentence of Sava's *Zakonopravilo* becomes apparent: "With God the books of this which in the Greek language is called *Nomocanon* and in our language is called *Zakonopravilo* begins". All of this is in harmony also with the witness of the compiler of the *Epilogue*, preserved in a number of copies of the *Zakonopravilo* who attribute this work to none other than Sava the Serbian.

From the knowledge that Saint Sava, as the translator and compiler, brought together, expanded or shortened various Byzantine nomocanonical texts, one must come to the conclusion that that such a complicated endeavor lasted a number of years. Sava could have started it in good time already from 1204, when he became an Archimandrite "according to Greek law to be a Hierarch", and that he finished it before he left for Constantinople in order to found the Serbian Church.

The completed analysis of the *Ecclesiastical Canons of the Holy Apostles* conclusions drawn on its basis, which through further analysis of other subsections all the more prove, exclude hypotheses of certain scholars that the *Zakonopravilo* was generated before Saint Sava from former finished Slavic translations on Athos, or that it was translated from a Greek original entirely identical. Sava's independent effort on the work of the Serbian *Nomocanon* could have been made easier by some of the learned Greeks or Russians; but there are nor immediate substantiations in the sources. their aid can be reduced to a selection of the best nomocanonical Greek codices, or the verification of the idea of individual complex Greek ideas, so that through translation the sources might not be unfaithful . Based on expert analysis of individual sections and words one can come indirectly and only partly to this conclusion. Nevertheless, not one Greek or Russian has not been able to translate and compile a *Nomocanon* for the Serbians, in which Sava's short interpretations or changes are a clear reflection of the needs and circumstances in Serbia.